

Čajak Ján st.

Autorka textu: Marta Balážová

Charakteristika jednou vetou:

Syn štúrovského básnika Janka Čajaka a otec spisovateľa Jána Čajaka mladšieho, svoj literárny a organizačný talent uplatnil medzi dolnozemskými Slovákami v Petrovci – jeho dielo je svedectvom, že slovenská literatúra sa úspešne vyvíjala aj mimo územia Slovenska.

Životopisné údaje:

Narodil sa 19. decembra 1863 v Liptovskom Jáne. Jeho otec Janko Čajak patril ku generácii štúrovcov, písal vlastenecké, ľúbostné i satirické verše, tie po jeho smrti (zomrel mladý vo veku 37 rokov) zozbieral a v Matici slovenskej v roku 1875 ešte stačil vydať Pavol Dobšinský. Po manželovej smrti odišla vdova s trojročným synom k rodičom do Veľkej Slatiny, kde jej otec Samuel Medvecký bol evanjelickým farárom. Zakrátko sa však vydala do Drienčan, oženil sa s ňou tamojší farár, folklorista, zberateľ a vydavateľ ľudovej slovesnosti Pavol Dobšinský, ktorému tiež zomrela prvá manželka. Dobšinský sa tak stal nevlastným (ale dobrým a starostlivým) otcom vtedy štvorročného Jána Čajaka a postaral sa aj o jeho vzdelanie. Čajak chcel byť pôvodne evanjelickým kňazom, stal sa však učiteľom. Pre svoje národné „panslávské“ presvedčenie mal stále problémy a tak sa v roku 1899 stal vystaňovalcom - odišiel zo Slovenska medzi dolnozemských Slovákov v bývalej Juhoslávii. Najskôr žil v Selenči a potom v mestečku Báčsky Petrovec, kde sa vytvorilo veľmi silné slovenské centrum. Venoval sa osvetovo -výchovnej práci, zostavoval a redigoval učebnice pre slovenské školy, pripravoval časopis Národná jednota, vydal prácu Dejepis Slovákov a pokračoval v literárnej tvorbe, ktorú začal na Slovensku. Najčastejším námetom jeho prozaickej tvorby bol tvrdý život dolnozemských sedliakov. Na jeho podnet vzniklo v Petrovci slovenské gymnázium. Ján Čajak starší zomrel v roku 1944. Jeho syn Ján Čajak mladší sa po roku 1949 natrvalo vrátil na Slovensko. V Liptovskom Jáne - v rodnom dome Jána Čajaka staršieho je dnes pamätná izba otca, syna i vnuka - všetkých troch spisovateľov Čajakovcov.

Diela:

Ján Čajak starší patrí medzi autorov, ktorých tvorba dokresľuje literárnu situáciu na prelome 19. a 20. storočia na Slovensku. Vznikla v línii ľudovovýchovnej prózy matičných rokov. Písal predovšetkým poviedky, ktoré vyšli v niekoľkých knižných súboroch: Tri rozprávky, Pred oltárom, Suchoty, Jožkova svadba a iné rozprávky. V prvých poviedkach dominovali slovenské námety, autor sa obracal k bližšej i vzdialenejšej minulosti, k témam, ktoré mu pripomínali detstvo a starý domov. Poviedky vznikli medzi rokmi 1907 – 1913 a autor nimi postupne rozšíril tematickú škálu slovenskej prózy o prostredie dolnozemských Slovákov, medzi ktorými prežil vyše päťdesiat rokov života. Jeho umelecky najlepšie texty pochádzajú práve z dolnozemskeho prostredia – sú to poviedky Vohľady, Ecce homo a Cholera. Čajakove poviedky čerpajú takmer všetky námety zo života dedinských ľudí a neraz sú zaťažené didaktickým pohľadom, živšie sú najmä v polohe pritlmeného humoru. Jeho jediný román Rodina Rovesných bol v Čajakovej dobe úspešný, autor sa v ňom obrátil k stredným vrstvám a tým vytvoril slovenskú „spoločenskú“ prózu. V románe zobrazil hmotný i mravný úpadok bohatého obchodníka, zapríčinený predovšetkým zradou národných ideálov a odvrhnutím tradičných hodnôt slovenského života (nešťastný osud oboch detí Rovesného), proti ktorému sa ako protiklad stavia mladý chudobný obchodný pomocník, zaslúžene odmenený za vernosť tým hodnotám, ktoré rodina Rovesných zradila (šťastný osud Janka Čvíkotu). Čajak písal tiež humoresky (Ja si môj mliečnik nenačnem), alegorické rozprávky, prózy pre deti - Ako sa Miško naučil učiť. Jeho vzťah k Slovensku sa ani počas života v Petrovci nemenil, výstižne ho formuloval napríklad v próze Vtáčie hniezdo. Bol osobitým a spontánnym typom spisovateľa s vyhraneným názorom na život a na poslanie literatúry. Možno to bolo tým, že vstúpil do nej až ako štyridsiatnik, zrelý muž s bohatými životnými

skúsenosťami. Vydal veľa krátkych próz, jeho poetika bola blízka Vajanskému, no on sám svoje literárne pôsobenie nespájal so žiadnym súdobým literárnym ani generačným prúdom.

Podrobnejšie o dielach:

Predaj hory – autorov prozaický debut, inšpirovaný humoristickou príhodou zo života strýka Miška Čajaka. Povedku napísal pre jeden z večierkov spevokolu petrovskej Nedeľnej školy. Čajakov kolega Július Kubáni poslal povedku bez jeho vedomia do redakcie Národných novín. Tie ju začiatkom roku 1903 uverejnili a uviedli tak do slovenskej literatúry meno nového spisovateľa. Tento impulz priviedol Čajaka definitívne k literárnej tvorbe.

Pred oltárom (1903), Z povinnosti (1905). Tieto poviedky prekročili úzky rámec črty či charakterového obrázka, akým bola poviedka Predaj hory. Autor ich označil v podtitule ako „povesti“. Nešlo v nich o literárne stvárnenie skutočnej udalosti, ale autor v nich vytvoril fiktívny dej a včlenil ho do konkrétneho prostredia. Dej oboch poviedok je dosť jednoduchý – tradičná láska s „prekážkami“, Čajak ho však inovuje postupmi, ktoré mu dávajú realistické vyznenie. V poviedke Pred oltárom napríklad necháva lásku Boľa Matúšovie stroskotať nie na rodinných či stavovských predsudkoch (rodičia bránia mladým v láske), ale na tvrdej životnej realite. Boľo opúšťa Aničku a ožení sa s bohatou vdovou, aby sa vyhol namáhavému a nebezpečnému životu drevorubača. Jeho manželstvo prechádza morálnou krízou – Boľo opúšťa ženu, po ťažkom ochorení pri spúšťaní plŕí sa k nej však vracia. Kukučínovský zmierlivé vyznenie poviedky, jej šťastné rozuzlenie je v súlade s logikou príbehu. Autor použil v poviedke mnohé detaily zo života plŕníkov a drevorubačov, ktoré odpozoroval za svojho učiteľovania v Kráľovej Lehote. Poviedka Z povinnosti má podobnú fabulačnú schému. Marka Remeňová nezachová sľub vernosti svojmu milému Jankovi Dúbravovi, ale nútená ťažkými životnými okolnosťami, vydá sa za bohatého vdovca. Táto poviedka má však tragické vyvrcholenie. Fiktívny dej sa viaže k dedine Drienčany (autor mierne obmenil názov na Drienky, odohráva sa v podobnom kraji, v akom spisovateľ prežil detstvo, vystupuje v ňom aj farár Dobrinský – verný portrét autorovho nevlastného otca Dobšinského). Tieto dve poviedky sú okrem románu Rodina Rovesných najrozsiahlejšími Čajakovými prózami.

Strýc Miško (1910), Vianočné dojmy (1920) – spomienkové črty, ktoré majú autobiografický charakter. Sú to Čajakove beletrizované epizódy z vlastného života.

Suchoty – poviedka patrí medzi autorove „didaktické“ prózy (zámer prevažuje nad umeleckým stvárnením materiálu), opísal v nej osudy predčasne vydatej mladej ženy Marky, ktorá v dôsledku ťažkej práce, zlej životosprávy a nehygienických životných podmienok ochoreje a zomrie na suchoty (tuberkulózu). Doktor Chvojka a učiteľ Spevák uvažujú, ako zabrániť šíreniu tejto choroby.

Rodina Rovesných – vo svojom jedinom románe autor dáva do súvislosti postupný úpadok rodiny obchodníka Rovesného s príchodom maďarónskeho živlu do mesta i do rodiny – prostredníctvom detí Vlada a Elenky. Čajak v románe podal ostrý až karikatúrny obraz uhorského zemanstva (Klenovský) a jeho rozkladného vplyvu na spoločnosť. Na druhej strane s porozumením vykreslil rodinu Streleckovcov v Rozhrannom a osudy mladého Čvíkotu. V nich stelesnil myšlienku o potrebe obchodníckeho podnikania na Slovensku, ktoré malo byť oporou proti odnáródňovacej politike maďarských vládnucich kruhov. V postave učiteľa Poničana zachytil utrpenie a prenasledovanie slovenskej inteligencie a stelesnil v nej aj viaceré svoje životné skúsenosti. Je to tézovitý román, jeho základnou tézou je, že slovenský národ môže byť silný len vtedy, keď dôjde k národnému uvedomeniu. K blahobytu sa dostane zasa obchodnými aktivitami. V románe (vyšiel v roku 1909) autor vyjadril svoje obavy z budúcnosti a po zlých skúsenostiach s maďarskými úradmi ho vydal pod pseudonymom Aliquis.

Vohľady – poviedka s námetom z Dolnej zeme pripomína Timravine prózy. Starnúci vdovec Mišo Sochár zahorí oneskorenou láskou k dávnej milej, teraz vdove ňani Mare. Ona prežíva vnútorný rozpor, váha medzi deťmi a Sochárom, napokon víťazí láska k vlastným deťom. Nevydarené vohľady starnúceho vdovca dávajú poviedke humorné ladenie. Do tejto skupiny Čajakových próz z Dolnej zeme patria aj poviedky Ecce homo a Cholera. Literárna história a kritika ich považuje za umelecky najcennejšie, aj dnes pôsobia na čitateľa živo a zaujímavo.

Cholera – humorne ladený príbeh sedliaka – báťu Martina, ktorý je podozrivý, že dostal cholera a stáva sa rukojemníkom úradov, ktoré musia urobiť celú bezpečnostnú stratégiu na zamedzenie šírenia choroby, hoci ešte vôbec nie je isté, či sedliak cholera naozaj má. Ide o príbeh jednoduchého človeka v určitej (existenciálnej) situácii – podobne ako v prózach Ecce homo a Vohľady realistický autor Ján Čajak uchoпил vážny príbeh z humornejšej stránky.

Úryvky:

Pred oltárom – úryvok

Boľo dlho nespál. Pálené, čo vypil, potom bitka, sám nocľah a dym z vatra vystupujúci, ktorý dral sa do očí, nedali mu spať. Rozličné myšlienky kolovali mu v hlave. Myslel v polosne na Aničku. Chcel si ju predstaviť v duchu. Obraz bol mdlý, hmlistý. Konečne sa mu podarilo. Videl ju. Oči sa jej usmievali a on akoby cítil teplotu jej ramena, ktorým mu obvinula šiju. A hľa, oči prestávajú byť modré, vidí druhé, čierne, žiariace oči Zuzkine. Trhol sa a obrátil na druhý bok. Pomaly začali sa rýchlejšie pohybovať obrazy pred ním: biely kamenný dom, junce s bielou hviezdou na čele. Prišli mu slová matkine na um, že ľudia mohli by sa mu klaňať. Usmial sa. Cítil hrdobu, že len od neho závisí, aby bol v najbohatšom dome zaťom.

Cholera - úryvok

Maliarove útrapy sa trochu utíšili a v bruchu sa mu prestalo búriť. Celý zoslabený sa vovliekol do izby. S námahou odkrojil malému Ondriškovi smidku chleba a ľahol si na posteľ, aby si oddýchol i aby si trochu brucho zohrial. Od slabosti zadriemal. Vo sne sa mu zdalo, ako by počul nejakú vravu. Myslel si, že sa mu to len sníva, keď tu zrazu ho začal niekto za plece mykať. Otvoril oči, a obďaleč postele vidí stáť niekoľko ľudí. Po obleku poznal, že jeden z nich je strážnik, druhý boženík. Tretí bol po pansky oblečený a ohnutým koncom krivane mykal ho za plece. - Čo chcete? - spýtal sa tichým, zomdletým hlasom. - Tud maďarul? - spýtal sa ho pán a spustil palicu ohnutou časťou na zem. Ktovie, prečo sa ju obával vziať do ruky. - Nevie - odpovedal. - Spýtajte sa ho, čo mu je - povedal pán policajtovi - že odkedy je chorý? - Policajt, ukrývajúci sa za doktorovým chrbtom, rázne prehovoril. - Pán doktor sa spytuje, že odkedy ste chorý a čo vám chýba? - Ale veď mi to, pekne prosím, prejde. - Prehovoril báťa Martin ešte väčšmi preľaknutý, keď počul že pán je doktor. Hneď mu svitlo v hlave, či to nie je doktor choleraš. - Mit beszél? - spýtal sa doktor prekladajúceho policajta. - Hogy až majd elmulik neki. - Ja viem, čo mu je, nie on! - povedal doktor. - Na to, čo si on myslí, nie som zvedavý, nariadte mu, aby odpovedal na otázku, lebo inak bude zle! Policajt sa postavil do haptáku a skríkol na starého. Chudák Maliar sa ešte viac naľakal. - Veď ja, pekne prosím, nič... Nuž, hát, trošku ma sililo na zvracanie, od brucha, ale inak... - A teraz sa ho spýtajte, kde ho to sililo, - hovoril ďalej doktor policajtovi, keď mu preložil do maďarčiny, čo Maliar povedal. - Kde, kde? Hm, - začal starý rozpačito a hanblivo - nuž, len tam, kam sa chodí. - Tak nám to ukážte! - A načo? Veď je to nanič... - Povedzte mu, aby sa o to nestaral, že sa ho to netýka. - Viete čo, báťa, ničoho sa nebojte, zoberte sa a ukážte to miesto, lebo sa my nemôžeme s vami dlho prpláť. - Starý sa pomaly zredikal z poste a pobral sa von. Za ním stúpali ostatní. - No toto som neslýchal - pomyslel si idúcky starký. - Ale pre takô... No, toto... - Keď prišiel k osudnému miestu, starký zahanbene odvrátil tvár. Doktor vytiahol z vrecka malú skleničku, rozkázal cholerašovi aby ju naplnil, ale aby si pritom dával pozor a nedotkol sa jej. Starý vypleštil od údivu oči. - No to je len paráda, že sa páni s takým prplú, - ničomu z toho, čo sa dialo, nerozumel. Plnú fľaštičku dôkladne poutierali, umyli v akejsi

tekutine, potom je zabalili, zapečatili a vzali so sebou. - Ale, prosím vás, načo vám to bude a čo s tým? - sotva sa starý zmohol od prekvapenia na slovo. - To sa pošle do Pešti, tam to prezrú, či v ňom niet cholera. - Do Pešti! Uf! - vzdychol si. Bolo na ňom poznať, ako ho to škrie. - Povedzte mu - hovoril doktor - že nesmie z dvora ani na krok vyjsť, kým mu to vrchnosť nedovolí. Taktiež do domu nesmie žiadna cudzia duša. Na ulici bude postavená stráž, aby dozerala na to, či je rozkaz zadržaný. Dostane liek, ktorý bude podľa predpisu užívať. - Ale, prosím pekne, veď je to nič, veď ja som zjedol len stravec hrozna, veď to prejde! - O pol hodiny dovezli búdku pre strážnika a postavili ju oproti Maliarovmu domu.

Myšlienky:

„Čajak akoby patril svojou tvorbou po bok Kukučina a akoby ani Tajovský nebol od neho ďaleko.“ (F. Votruba)

„Tajovský píše ako syn ľudu. Sme oba znalci látky, ktorú spracúvame, a predsa veľký rozdiel je medzi nami. On je v látke, ja ako pozorovateľ nad látkou...“ (J. Čajak)

„Vyst'ahovalectvo sa prejavilo vo výbere motívov Čajakovej tvorby a samozrejme aj v jazykovej stránke jeho próz – v lexike, v stavbe vety, v spôsobe tvorby dialógov. Na dolnozemský pôvod odkazujú aj oslovenia, ktoré môžu v podstate pôsobiť ako ozvlášťujúce prvky, ktoré zasadzujú text do konkrétneho prostredia. Už predtým však autora formovalo rodinné prostredie. Prvé školské vedomosti dostal od Pavla Dobšinského. Hoci neskôr domáce rodinné prostredie opustil, zmysel pre povahokresbu, pre detail, pre vystihnutie prostredia ovplyvnili aj ďalšie jeho zobrazovanie – napríklad dolnozemskeho prostredia. Tieto schopnosti načerpal práve v prostredí, v ktorom vyrastal. Je potrebné tiež povedať, že jeho tetou bola Terézia Vansová, takže to rodinné prostredie bolo veľmi inšpiratívne a veľmi formujúce...“ (D. Kršáková v relácii Autor na dnes)

„Ján Čajak patril do generácie Timravy, Kukučina, Tajovského, ale začal pôsobiť oveľa neskôr ako oni. Hoci je naozaj realistickým autorom, väčšie prepojenie možno uňho vybadať s poetikou Vajanského – s takou sentimentálnou líniou. Čo sa týka Čajakovho realizmu v začiatkoch tvorby, keď ešte pôsobil na Slovensku, jeho prózy boli veľmi didaktické, pôsobili veľmi výchovne a tento zreteľ oslaboval ich umeleckú pôsobivosť. Čajak chcel svojimi textami vplývať na formovanie slovenského národa, chcel vytvoriť akúsi „ideálnu realitu“ – niečo podobné ako S. H. Vajanský vo svojich románoch. Tá ideálna realita sa najplnšie prejavila v jeho románe Rodina Rovesných. (D. Kršáková)